

Ontwikkeling in vogelvlucht

Ontwikkeling van kinderen en adolescenten

Deel 1

Quadriologie Ontwikkelingspsychologie en psychopathologie
van kinderen en jongeren

Martine F. Delfos

Zevende druk

Eerste druk 1999 tot en met zesde aangevulde druk 2015 zijn verschenen bij Pearson Benelux onder ISBN 978 90 265 2278 9
Zevende gecorrigeerde druk 2020

Ontwikkeling in vogelvlucht

Ontwikkeling van kinderen en adolescenten

Deel 1 Quadrilogie Ontwikkelingspsychologie en psychopathologie van kinderen en jongeren

Martine F. Delfos

ISBN 978 90 8850 967 4

NUR 773 / THEMA JMC / BISAC PSY004000

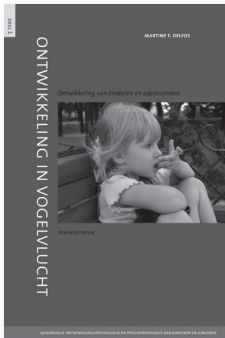
© 2020 Martine F. Delfos / B.V. Uitgeverij SWP Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

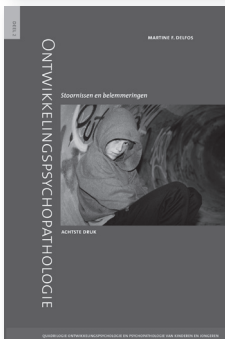
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met Uitgeverij SWP voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16f, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen door een onderwijsinstelling van een gedeelte uit deze uitgave, in papieren vorm of digitaal, (bijvoorbeeld voor plaatsing ervan op uw digitale leeromgeving of in een reader) kunt u zich richten tot: Stichting UvO, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, Tel. 023-8700212, www.stichting-uvo.nl
UvO@cedar.nl.

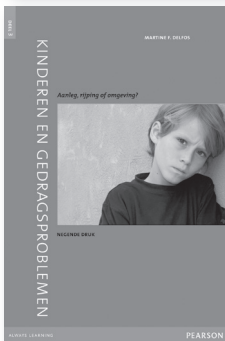
Quadrilogie Ontwikkelingspsychologie en psychopathologie van kinderen en jongeren

Deel 1: Ontwikkelingspsychologie
Ontwikkeling in vogelvlucht
Ontwikkeling van kinderen en adolescenten

Deel 2: Psychopathologie
Ontwikkelingspsychopathologie
Stoornissen en belemmeringen

Deel 3: Ontstaan van problematiek bij kinderen
Kinderen en gedragsproblemen
Aanleg, rijping of omgeving?

Deel 4: Ontwikkelingspsychologie
Pubers en adolescenten
Biologisch, psychologisch en pedagogisch

Voor Elles
Voor Willem en Annick

De mens is op zijn intelligentst als kind,
als volwassene heeft hij het voordeel van de kennis.

Voorwoord

Ontwikkeling in vogelvlucht heb ik met veel plezier geschreven. Het is mijn bijdrage om de kennis die in de loop der eeuwen verzameld is door te geven. In een tijd waar de nieuwste kennis prioriteit krijgt en snel verspreid wordt, is het belangrijk om ook de wortels van die kennis door te geven, zodat de nieuwe kennis begrepen kan worden omdat zij in een vruchtbare bodem valt. Newton, de grote natuurkundige zei het zo treffend: *If I could see further than others it is because I stood on the shoulders of giants*. Kennis die niet gevat is in een context wordt makkelijk ongenuanceerd gebruikt en toegepast. Niet de beschikking hebben over de context betekent ook dat kennis nauwelijks door kan groeien omdat zij geen vruchtbare voedingsbodem heeft.

Deze nieuwe druk van *Ontwikkeling in vogelvlucht* is opnieuw herzien en uitgebreid. Tot mijn vreugde is ook voor de kennis die ik mijnerzijds toevoegde steeds meer onderbouwing.

Gedurende de twintig jaren sinds zijn eerste verschijning zijn de nieuwe drukken steeds bijgewerkt. De opbouw blijkt gelukkig volledig de tand des tijds te kunnen doorstaan. Een nieuwe theoreticus is inmiddels toegevoegd, en de bestaande zijn opnieuw grondig bekeken en voorzien van de nieuwste inzichten. Met name op biologisch gebied zijn er nieuwe inzichten die hun weg naar deze druk vonden. Het virtuele milieu met onder andere de computer met internet is zo belangrijk dat er in een eerdere druk een nieuw hoofdstuk (h. 9) aan is gewijd. De ontwikkelingen op het gebied van het virtuele milieu (computers en dergelijke) gaan snel en zijn in deze druk ook weer toegevoegd. Aan de ontwikkelingschema's zijn nieuwe schema's toegevoegd: de ontwikkeling van de hersenen (11) in plaats van alleen de foetale ontwikkeling, eten (17) en intimiteit (18).

Erg prettig is dat mijn vier tekstboeken op dit gebied, als een quadrilogie verschijnen. De quadrilogie bestaat uit: ontwikkelingspsychologie, ontwikkelingspsychopathologie, een model van het ontstaan van gedragsproblemen en een handboek over de adolescentie. Een aantal van door mij ontwikkelde modellen zoals het angstmodel en het psychosomatiemodel, is in de boeken terug te vinden, evenals als de nieuwe concepten zoals de scharnierleeftijd, de vertaling van de hechting in schema's en de rijping van het centrale zenuwstelsel.

Toen Rita Kohnstamm indertijd de ruwe schets van wat nu inmiddels vier boeken zijn geworden bekeek, stelde zij als titel voor de ‘normale’ ontwikkeling *Ontwikkeling in vogelvlucht* voor. Ik ben haar nog steeds dankbaar voor de aanzet die zij gaf om tot deze boeken te komen en de begeleiding bij de eerste twee. Het gebruiken van de titel is mijn eerbetoon aan haar; zoals ik ook dankbaar gebruikmaakte van de grondige wijze waarop zij in *Kleine ontwikkelingspsychologie* de ontwikkeling van het kind in kaart bracht.

Ik dank Tineke Snaterse voor de beoordeling van het eerste manuscript en Marianne Cuisinier voor de uitvoerige en nauwgezette redactie ervan.

Mijn dank gaat uit naar Piet van Lieshout, jeugdarts, die het materiaal leverde voor hoofdstuk 10 over de lichamelijke ontwikkeling en voor de moeite die hij nam om de huidige versie van dit hoofdstuk aan te passen aan recente inzichten.

Ik dank de uitgevers Bonnie van Spankeren en Wendelien van Voost van Beest die mij de kans gaven om de vier boeken als quadrilogie uit te geven en Paul Roosenstein die zich ook over dit deel van mijn oeuvre ontfermde.

Ik dank Laura Dekkers die me bijgestaan heeft in het vernieuwen van eerdere versies. Haar inzet en passie voor dit boek waren een zeer prettige ervaring, zoals indertijd bij de eerste druk Marijke Gottmer die bijdrage leverde.

Mijn dank ook aan Simon die er altijd was en altijd is.

Elles, het boek is geschreven, jij hebt de fakkel verder gedragen.

Martine F. Delfos

Utrecht, november 2019

Inhoud

Verkorte inhoud

Uitgebreide inhoud 11

1 Inleiding 15

DEEL I THEORETICI OVER HET KIND 21

2 Invloedrijke theoretici over de menselijke ontwikkeling 23

3 Ontwikkelingsschema's 91

DEEL II DE ONTWIKKELING VAN HET KIND LEEFTIJDSGEWIJS 149

4 Rode draden in de ontwikkelingspsychologie 151

5 Baby- en peutertijd 191

6 Basisschoolleeftijd tot acht jaar 219

7 Basisschoolleeftijd vanaf acht jaar tot prepuberteit 239

8 Puberteit en adolescentie 265

9 De ontwikkeling in het virtuele milieu 293

10 De lichamelijke ontwikkeling 313

11 De abnormale ontwikkeling 329

Bijlagen

1 Steekwoorden uit de kenschetsen 337

2 Aandachtsroute van geboorte tot adolescentie 347

3 Het basisonderwijs 349

4 Psychologische tests 357

Overzichten en afbeeldingen 363

Literatuur 367

Namenregister 405

Zakenregister 413

Informatie over de auteur 423

Inhoud

Uitgebreide inhoud

1 Inleiding 15

DEEL 1 THEORETICI OVER HET KIND 21

2 Invloedrijke theoretici over de menselijke ontwikkeling 23

Inleiding 23

- 1 Locke 24
- 2 Rousseau 25
- 3 Darwin 27
- 4 Pavlov / Watson / Skinner 30
- 5 Freud 36
- 6 Montessori 43
- 7 Jung 46
- 8 Gesell 48
- 9 Klein 51
- 10 Piaget 53
- 11 Vygotsky 57
- 12 Erikson 60
- 13 Schachtel 62
- 14 Asperger / Kanner 64
- 15 Bowlby 69
- 16 Maslow 74
- 17 Bruner 77
- 18 Bandura 80
- 19 Kohlberg 83
- 20 Chomsky 85
- 21 Boszormenyi-Nagy 87

3 Ontwikkelingsschema's 91

- 1 Rousseau 92
- 2 Freud 94
- 3 Montessori 97
- 4 Jung 99
- 5 Gesell 100
- 6 Piaget 101
- 7 Erikson 104
- 8 Schachtel 108
- 9 Bowlby / Mahler 110
- 10 Kohlberg 113
- 11 De ontwikkeling van de hersenen 115
- 12 Motorische ontwikkeling 121
- 13 Taalontwikkeling 122
- 14 De ontwikkeling van het geheugen 125
- 15 Spelontwikkeling 130
- 16 Slaapontwikkeling 135

- 17 Ontwikkeling van eetgedrag 139
- 18 Ontwikkeling van intimiteit 144

DEEL II DE ONTWIKKELING VAN HET KIND LEEFTIJDSGEWIJS 149

- 4 Rode draden in de ontwikkelingspsychologie 151**
 - 4.1 De ontwikkelingspsychologie 152
 - 4.2 Nature versus nurture 153
 - 4.3 Rijping als derde factor 156
 - 4.4 Groeipotentie 161
 - 4.5 Kindergerichte opvoeding 162
 - 4.6 De evolutionaire stroming 164
 - 4.7 De psychoanalytische stroming 166
 - 4.8 De leertheoretische stroming 169
 - 4.9 De sociale leertheorie 171
 - 4.10 Straf en beloning 172
 - 4.11 De cognitieve ontwikkelingspsychologische stroming 173
 - 4.12 De universele taal 175
 - 4.13 De wijsheid van het lichaam 177
 - 4.14 Het luisteren naar de innerlijke stem 180
 - 4.15 Opvoeding 181
 - 4.16 Beschermende factoren en risicofactoren 186
- 5 Baby- en peutertijd 191**
 - 5.1 Afstamming 191
 - 5.2 Sekse 196
 - 5.3 Ontwikkelingstaken 197
 - 5.4 Het belang van de zintuigen 200
 - 5.5 De noodzaak tot contact 201
 - 5.6 Hechting 203
 - 5.7 Hechting en probleemgedrag 204
 - 5.8 Hechting aan vader en aan moeder 206
 - 5.9 Een breuk in de hechting 207
 - 5.10 Transitionele objecten 208
 - 5.11 Autonomie 209
 - 5.12 Herstel van verstoorde hechting en autonomie 209
 - 5.13 De drang tot ontwikkeling 210
 - 5.14 Mishandeling 211
 - 5.15 Intimiteit en seksualiteit 212
 - 5.16 Temperament 213
 - 5.17 Morele ontwikkeling en ik-anderdifferentiatie 215
- 6 Basisschoolleeftijd tot acht jaar 219**
 - 6.1 De taalontwikkeling 219
 - 6.2 Stotteren 220
 - 6.3 Alfabetisering en dyslexie 222
 - 6.4 Schrijven en analfabetisme 223
 - 6.5 Het kind als intelligente informatieprocessor 225
 - 6.6 Taal als cultuuroverdrager 226
 - 6.7 De ontwikkeling van het denken 228
 - 6.8 Zeven jaar als scharnierleeftijd 232

- 6.9 De uitbreiding van de sociale omgeving 234
- 6.10 Biologische afstamming 235
- 6.11 De verschillen worden duidelijk 236
- 6.12 Gespreksvoering 236
- 7 Basisschoolleeftijd vanaf acht jaar tot prepuberteit 239**
 - 7.1 De school als tweede milieu 239
 - 7.2 Intelligentie 240
 - 7.3 Plaats in de kinderrij 244
 - 7.4 Het centrum van controle 246
 - 7.5 De verdieping van het denken 247
 - 7.6 Uitbreiding van de wereld tot het heelal 248
 - 7.7 Sociale identiteit, vriendschap en pesten 249
 - 7.8 Morele ontwikkeling 255
 - 7.9 Veranderingen in de prepuberteit 256
 - 7.10 Seksualiteit 257
 - 7.11 Socialisatie 258
 - 7.12 Scheiding 259
 - 7.13 Het overlijden van een ouder 262
 - 7.14 Het overlijden van een kind 262
- 8 Puberteit en adolescentie 265**
 - 8.1 De puberteit als verzinsel 265
 - 8.2 De veranderingen in de puberteit 267
 - 8.3 De groeisput 268
 - 8.4 Geslachtsrijpheid 269
 - 8.5 Seksualiteit 271
 - 8.6 Voedingsgewoonten 274
 - 8.7 Intellectuele groei 276
 - 8.8 Identiteitsvorming 278
 - 8.9 Identiteitsvormen 279
 - 8.10 De opvoeding in de puberteit 280
 - 8.11 De leeftijd waarop ouders kinderen krijgen 281
 - 8.12 De schoolcarrière 282
 - 8.13 Leefijdgenoten 284
 - 8.14 Probleemgedrag 285
 - 8.15 Alcohol en drugs 286
 - 8.16 Zelfdoding 288
- 9 De ontwikkeling in het virtuele milieu 293**
 - 9.1 Het vierde milieu 293
 - 9.2 Virtuele leefmilieu 295
 - 9.3 De invloed op de ik-anderdifferentiatie 300
 - 9.4 Virtuele ontwikkeling van de jeugd 302
 - 9.4.1 *De eerste fase van zwangerschap tot ongeveer anderhalf, twee jaar* 304
 - 9.4.2 *De tweede fase van anderhalf naar tweeënhalft jaar* 305
 - 9.4.3 *De derde fase van ongeveer tweeënhalft naar vier jaar* 305
 - 9.4.4 *De vierde fase van vier tot acht jaar* 306
 - 9.4.5 *De vijfde fase van ongeveer acht tot tien jaar* 306
 - 9.4.6 *De zesde fase van ongeveer tien tot twaalf, dertien jaar* 307
 - 9.4.7 *De zevende fase van elf, dertien tot veertien jaar* 308

9.4.8	<i>De achtste fase van veertien tot zestien jaar</i>	309
9.4.9	<i>De negende fase van zestien tot achttien jaar</i>	309
9.4.10	<i>De tiende fase vanaf achttien tot vijftientig jaar</i>	310
10	De lichamelijke ontwikkeling	313
10.1	Groei en ontwikkeling	313
10.2	Groei per leeftijdsfase	315
10.3	Factoren die de groei en de ontwikkeling beïnvloeden	316
10.3.1	<i>Erfelijke factoren</i>	317
10.3.2	<i>Gezondheid</i>	317
10.3.3	<i>Hormonale factoren</i>	317
10.3.4	<i>Omgevingsfactoren</i>	317
10.3.5	<i>Voeding</i>	318
10.4	Ongevallen	320
10.5	Enkele veelvoorkomende lichamelijke stoornissen	321
10.5.1	<i>Oogafwijkingen</i>	321
10.5.2	<i>Gehoorstoornissen</i>	322
10.5.3	<i>Spraak- en taalproblemen</i>	322
10.5.4	<i>Huidafwijkingen</i>	322
10.5.5	<i>Haarziekten</i>	324
10.5.6	<i>Luchtwegproblemen</i>	324
10.5.7	<i>Maagdarmproblemen</i>	325
10.5.8	<i>Urinewegen en genitaliën</i>	326
10.5.9	<i>Orthopedie</i>	327
10.6	Overgewicht	327
10.7	De jeugdgezondheidszorg	328
11	De abnormale ontwikkeling	329
11.1	Drie factoren	329
11.2	Stoornis of belemmering?	330
11.3	Rijpingsstoornissen	332
11.4	Factoren van belemmering	334
11.5	Fasegebonden problemen	336
Bijlagen		
1	Steekwoorden uit de kenschetsen	337
2	Aandachtsroute van geboorte tot adolescentie	347
3	Het basisonderwijs	349
4	Psychologische tests	357
Overzichten en afbeeldingen 363		
Literatuur 367		
Namenregister 405		
Zakenregister 413		
Informatie over de auteur 423		

1 Inleiding

De zeventiende-eeuwse Engelse filosoof John Locke zag de invloed van de omgeving als de voornaamste factor in de ontwikkeling van een kind. De Fransman Jean-Jacques Rousseau stelde bijna een eeuw later dat kinderen zich vooral ontwikkelen door rijping: ze leren nieuwe dingen zodra ze daar van nature aan toe zijn. Tot op de dag van vandaag stellen mensen zich de vraag hoe de ontwikkeling van baby tot volwassene verloopt. En vooral: hoe ziet de *normale* ontwikkeling eruit? Op die vragen probeert de ontwikkelingspsychologie een antwoord te geven. In de loop van de geschiedenis zijn er vele theoretici geweest die ieder weer een ander aspect van de ontwikkeling van het kind hebben belicht, van motoriek tot seksuele ontwikkeling. Steeds opnieuw blijkt dat denkers die in de vergetelheid zijn geraakt, later weer opnieuw in de belangstelling komen te staan. Het is opmerkelijk hoe modern sommige klassieke uitspraken nu nog klinken. Neem bijvoorbeeld de opvattingen van Rousseau die van mening was dat kinderen zelfstandig moeten leren denken en dat het niet zinnig is ze met kennis op te zadelen. Gezien de snelle maatschappelijke ontwikkelingen is onvoorspelbaar welke kennis later nuttig zal blijken, stelde hij. Iemand uit onze tijd had dit kunnen zeggen en die uitspraak past dan in het moderne, progressieve denken over het onderwijs of bij de snelheid van de digitale ontwikkelingen.

In dit boek schetsen we een beeld van de ontwikkelingspsychologie. Het gaat over de *normale* ontwikkeling van baby tot volwassene. We bieden onder meer een overzicht van de denkbeelden die in de loop van de geschiedenis over die ontwikkeling zijn geformuleerd. Kennisname van belangrijke ideeën van vroeger is noodzakelijk en waardevol om inzicht te krijgen in de oorsprong en reikwijdte van de huidige opvattingen over de kinderlijke ontwikkeling. De huidige inzichten vinden hun wortels in wat voorgangers bedacht en ontdekt hebben, *the stratification of knowledge* (Delfos, 2019a). De huidige fouten vinden vaak ook hun oorsprong in vergeten oude kennis. Die oorsprong kennen, betekent dat de huidige kennis beter in haar context geplaatst kan worden en beter begrepen kan worden.

Het weergeven van het scala aan al verworven kennis stelt bovendien de lezer in staat zijn of haar eigen affiniteiten te onderzoeken, eigen ideeën te toetsen aan die van anderen en daarmee het eigen gezichtsveld te verbreden.

Door de manier waarop de stof is geordend en door de opgenomen schema's en overzichten kan het boek, behalve als studieboek, ook worden gebruikt als naslagwerk.

Dit boek vormt het eerste deel van vier boeken over de ontwikkeling van het kind. Gaat het in dit eerste boek hoofdzakelijk over de normale ontwikkeling, in het tweede boek wordt de psychopathologie, dus de abnormale ontwikkeling, beschreven (*Ontwikkelingspsychopathologie. Stoornissen en belemmeringen*; Delfos, 2020). Het derde deel (*Kinderen en gedragsproblemen. Aanleg, rijping of omgeving?*), handelt over het uiteenrafelen van aanleg, rijping en omgeving met betrekking tot het gedrag van het kind. Het vierde deel (*Psychologie van de adolescentie. Biologisch, psychologisch en pedagogisch*) is gewijd aan de periode van de adolescentie.

DE OPBOUW VAN DIT BOEK

Het boek bestaat uit twee delen plus een sectie bijlagen. In het eerste deel worden de belangrijkste vroegere en hedendaagse *theoretici* op het terrein van de ontwikkelingspsychologie in een korte schets neergezet; in het tweede deel staat de ontwikkeling van het kind in verschillende leeftijdsfasen en met betrekking tot specifieke onderwerpen centraal.

Deel I beslaat de hoofdstukken 2 en 3. Hoofdstuk 2 bevat eenentwintig kenschetsen van invloedrijke theoretici op het gebied van de ontwikkelingspsychologie, hun denkbeelden en – voor zover mogelijk – de huidige wetenschappelijke status daarvan. De stroming waartoe ze eventueel behoren wordt bij de verschillende theoretici genoemd. Zo hebben de psychoanalytische denkers Freud, Jung, Erikson en Schachtel ieder een eigen kenschets gekregen, waarbij vermeld wordt dat ze behoren tot de psychoanalytische stroming. Een samenhangend beeld van de theorieën vanuit de verschillende stromingen wordt in deel II, hoofdstuk 4, behandeld.

De kernbegrippen uit de verschillende kenschetsen staan bijeen in *bijlage 1* in twee *steekwoordenlijsten*, de eerste geordend naar theoreticus, de tweede alfabetisch naar onderwerp. De eerste lijst laat zien wat de kernbegrippen zijn uit een bepaalde theorie van – bijvoorbeeld – Bowlby; in de tweede steekwoordenlijst kan bijvoorbeeld het begrip ‘hechtingsgedrag’ opgezocht worden, waarbij dan duidelijk wordt dat vooral Bowlby zich hiermee heeft beziggehouden.

Van de theoretici hebben er tien een model ontwikkeld waarin (aspecten van) de kinderlijke ontwikkeling leeftijdsgewijs worden beschreven. Van de denkbeelden van deze tien theoretici zijn *ontwikkelingsschema's* gevormd, waarin leeftijdsgewijs de ontwikkeling volgens betreffende theoreticus opgezocht kan worden. Deze staan weergegeven in hoofdstuk 3. Daarin kan bijvoorbeeld opgezocht worden wanneer volgens Bowlby ‘gerichtheid op specifieke personen’ ontstaat of wanneer volgens Freud de ‘orale fase’ gesitueerd is. De tien ontwikkelingschema's worden aangevuld met negen andere die elk over een bepaalde thematiek gaan, zoals het *geheugen* of de *slaap*. Ook deze negen ontwikkelingschema's bieden

inzicht in de ontwikkeling van het kind, maar ze vormen niet de kern van het werk van een bepaalde theoreticus.

De *kenschetsen* en de *ontwikkelingsschema's* brengen de kinderlijke ontwikkeling in beeld volgens de ontwikkelde theorieën. Doordat iedere theoreticus een specifieke belangstelling en een eigen invalshoek heeft, geeft dit deel geen totaalbeeld van de ontwikkeling van het kind in verschillende leeftijdsfasen. Dat is anders in het tweede deel, dat de hoofdstukken 4 tot en met 10 omvat. Daarin komen de verschillende theoretische invalshoeken samen en worden ze aangevuld met onderzoek tot een totaalbeeld ontstaat en wordt aan elke leeftijdsfase in de ontwikkeling van het kind een apart hoofdstuk gewijd.

Ter inleiding van *deel II* worden in het al eerder genoemde *hoofdstuk 4* de belangrijkste theoretische stromingen in de ontwikkelingspsychologie in vogelvlucht belicht en in samenhang met elkaar besproken. Het accent van dit hoofdstuk ligt op het signaleren van overeenkomsten tussen de theorieën. Theoretische inzichten worden onderbouwd met informatie uit recent wetenschappelijk onderzoek. Gezien de overweldigende hoeveelheid relevant onderzoek die inmiddels bestaat, moest er een selectie worden gemaakt. Gelet op de factor 'aanleg' is vooral de kennis vanuit de biopsychologie en de genetica van belang. Relevante kennis over de invloed van de 'omgeving' is vooral voortgekomen uit de leertheorie, speciaal de cognitieve stroming. De nadruk ligt vooral op onderzoek dat bijdraagt aan kennisvermeerdering. De onderlinge strijd over theoretische stromingen en onderwerpen krijgt minder aandacht, omdat het accent ligt op de vooruitgang in het denken.

Vanaf hoofdstuk 5 komen de ontwikkelingen in de verschillende leeftijdsfasen aan bod: de baby- en peutertijd (*hoofdstuk 5*), de basisschoolleeftijd tot acht jaar (*hoofdstuk 6*), de basisschoolleeftijd vanaf acht jaar tot de prepuberteit (*hoofdstuk 7*) en tot slot de puberteit en adolescentie (*hoofdstuk 8*).

In iedere leeftijdsfase staan bepaalde *kernthema's* op de voorgrond. Deze drukken uit waar een kind van die leeftijd vooral mee bezig is, overigens zonder dat de ontwikkeling van andere onderwerpen zou stilstaan in die fase. De ontwikkeling van een *sociale identiteit* staat bijvoorbeeld centraal tijdens de tweede helft van de basisschool, maar speelt gedurende de hele levensloop een rol. De kernthema's worden per leeftijdsfase besproken, tevens wordt aangestipt welke betekenis die thema's gedurende andere leeftijdsfasen hebben.

Bij iedere leeftijdsfase is een aantal aandachtspunten te onderscheiden. Deze zijn samengebracht in een *aandachtsroute* van 12 punten, weergegeven in *bijlage 2*. Ter aanvulling van de hoofdstukken over de verschillende leeftijdsfasen, staat in *bijlage 3* een beschrijving van de verschillende vormen van regulier basisonderwijs en in *bijlage 4* een overzicht van veelgebruikte psychologische tests.

Daarnaast is het in de huidige maatschappij van belang aandacht te geven aan de invloed van de (nieuwe) media op de ontwikkeling van kinderen. Omdat deze invloed er in alle ontwikkelingsfasen op haar eigen manier zal zijn, is ervoor gekozen

geheel *hoofdstuk 9* aan de virtuele ontwikkeling van het kind te wijden en deze niet onder te brengen in de hoofdstukken van de verschillende leeftijdsfasen.

Lichaam en geest werken nauw samen en daarom staat in *hoofdstuk 10* een beknopt overzicht van de lichamelijke ontwikkeling van kinderen. In de geestelijke gezondheidszorg is voor de somatische kant soms weinig oog, terwijl het noodzakelijk is daarover iets te weten.

Als afronding van de normale ontwikkeling is in *hoofdstuk 11* een samenvatting opgenomen van psychopathologie bij kinderen. Deze samenvatting is gebaseerd op deel 2 van de quadrilogie, *Ontwikkelingspsychopathologie* (Delfos, 2020). We sluiten hoofdstuk 11 af met een lijst *fasegebonden problemen*. Dit zijn de problemen die zich in een bepaalde leeftijdsgroep voordoen en tot de normale ontwikkeling worden gerekend. Meestal verdwijnen ze vanzelf tijdens het opgroeien en verder rijpen van het kind.

WELKE THEORIEËN KOMEN AAN DE ORDE?

De ontwikkelingspsychologie is bijna uitsluitend westers van aard. We zijn niet of nauwelijks bekend met Afrikaanse of Chinese theoretici op dit gebied. In de westerse wetenschappelijke traditie ontbreken niet-westerse bijdragen bijna geheel. Een van de oorzaken voor deze westerse gerichtheid is, dat de term *psychologie* (letterlijk: zielenkunde) pas in de negentiende eeuw voor het eerst in het westen opduikt. De Duitse psycholoog Hermann Ebbinghaus (1850-1909) zei hierover: 'De psychologie heeft een lang verleden, maar een korte historie.' Kijken we bijvoorbeeld naar het moderne Chinese wetenschappelijk onderzoek, dan blijkt dit voornamelijk uit replicaties van westerse onderzoeken te bestaan. De vraag daarbij is wel in hoeverre de onderzoeken die in het Engels gepubliceerd worden ook de gehele Chinese wetenschappelijke traditie omvatten. Na de stichting van de Volksrepubliek China in 1949 versmalde het onderzoek in China zich tot een oriëntatie op de Russische psychologie (Jing, 1994a). Miao en Wang (2003) stellen dat de centrale taak van de psychologie in China was om het Marxisme, Leninisme, de theorie van Pavlov te bestuderen en het idealisme te bekritisieren. Daarom werd de Chinese psychologie tussen 1950 en 1960 sterk beïnvloed door de Russische psychologie. Die psychologie heeft zich een tijdlang sterk van de westerse afgekeerd, omdat deze gezien werd als *bourgeois*. In een publicatie van Petrovsky uit 1990 wordt Wilhelm Wundt nog getypeerd als de grondlegger van de 'Europese bourgeois psychologie'. Vooral in de jaren twintig en dertig beschreven psychologen in de Sovjet-Unie de ontwikkeling van kinderen in marxistisch-leninistische termen. Omdat de Sovjet-Unie zich enigermate openstelde naar het westen konden de ideeën van theoretici als Vygotsky, Pavlov en Luria naar het westen doordringen. Ze vonden hier gehoor en oefenden veel invloed uit. China bleef tot voor kort gesloten, zodat kennisuitwisseling nauwelijks mogelijk was. Tijdens de *culturele revolutie* (1966-1976) werd de psychologie beschouwd als een pseudo-weten-

schap; daardoor stagneerde toen in China haar ontwikkeling (Wang, 1993). Dit alles laat overigens onverlet dat China en andere Aziatische culturen zeer invloedrijke filosofen hebben voortgebracht, zoals Confucius (China, 551-479 v.Chr.), Boeddha (India, 490-410 v.Chr.) en Zarathustra (Perzië, 11de of 16de eeuw v. Chr.). Hoewel zij zich niet specifiek op de ontwikkeling van het kind hebben gericht, werden zij gezien als belangrijke pedagogen. Toen in de negentiende eeuw westerse boeken in het Chinees werden vertaald, ging de Chinese psychologie zich steeds meer op de westerse richten (Jing, 1994a). Inmiddels is kwantitatief onderzoek al weer enige tijd toonaangevend in China (Miao en Wang, 2003).

Culturele invloeden zijn ook in de ontwikkelingspsychologie belangrijk. Om enig idee te geven van de generaliseerbaarheid van de westerse kennis, zijn zoveel mogelijk crossculturele studies opgenomen.

De theorieën van *alternatieve* denkers, zoals Steiner (1861-1925), vallen buiten de wetenschappelijke traditie van de ontwikkelingspsychologie en daarmee ook buiten de kenschetsen. Als grondlegger van de *antroposofie* had en heeft Steiner een sterke invloed op het denken van veel mensen. Toch blijven zijn ideeën beperkt tot een specifieke kring. Een mogelijke oorzaak is dat de antroposofie zich tot voor kort niet openstelde voor de gangbare wetenschappelijke onderzoeksmethoden (Schoorl, 1995). Hoewel Steiner een eigen visie had op de ontwikkeling van het kind (Lievegoed, 2003), komt deze niet aan de orde in dit boek. Wetenschappelijk onderzoek naar antroposofische ideeën valt wel binnen het bestek van dit boek.